

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

SİND FÂTİHİ MUHAMMED B. KÂSİM'İN (öl. 96/715) SİND BÖLGESİNDEKİ FETİH VE İSLÂMLAŞTIRMA FAALİYETLERİ

THE CONQUEST AND ISLAMIZATION ACTIVITIES OF MUHAMMAD B. QASIM (d. 96/715), THE CONQUEROR OF SINDH, IN SINDH REGION

Zabihur RAHMAN

Dr. Adjunct Faculty Member, Pak-Austria Fachhochschule Institute of Sciences and Technology,
Haripur/Pakistan

zabihurrahman83@gmail.com, [orcid.org/ 0000-0002-8037-3506](https://orcid.org/0000-0002-8037-3506)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 9 Ekim 2020/ 9 October 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 6 Aralık 2020 / 6 December 2020

Yayın Tarihi / Published: 15 Ocak 2021 / 15 January 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak-Bahar/ January – Spring 2021

Cilt / Volume: 7, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 398-419.

Cite as / Atıf: Rahman, Zabihur. “Sind Fâtîhi Muhammed b. Kâsım’ın (öl. 96/715) Sind Bölgesindeki Fetih ve İslâmlaştırma Faaliyetleri [The Conquest and Islamization Activities of Muhammad b. Qasim (d. 96/715), the Conqueror of Sindh, In Sindh Region]”. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 7/1 (Ocak/January 2021), 398-419.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Öz

Tarih kaynaklarımızın vermiş olduğu bilgiye göre Sind bölgesine yönelik Müslümanların ilk fetih hareketleri Hz. Ömer (h.13-23 /m. 634-644) dönemine rastlar. Halife Ömer döneminden Emevîler dönemine kadar bölge için Arap Müslümanlar tarafından mücadele verildiği görülmektedir. Halife Velid b. Abdülmelik (h. 85-96 /m.705-715) döneminde Doğu bölgelerinin fetihlerinden sorumlu, kudretli Irak valisi Haccâc b. Yûsuf tarafından Sind valiliğine Muhammed b. Kâsım'ın (h. 92-96/m. 711-715) görevlendirilmesiyle bölgede hâkimiyet tam anlamıyla Müslüman Arapların eline geçmiştir. Muhammed b. Kâsım genç yaşına rağmen gerek başarılı fetihleri gerekse bölgede uygulamış olduğu politika ile Sind bölgesi için önemli bir isim olmuştur. Bu çalışmada Muhammed b. Kâsım'ın Sind bölgesine gelişi, fetihleri ve bölgenin İslâmlaşması konusunda yapmış olduğu faaliyetler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Sind, Fetih, Muhammed b. Kâsım.

Abstract

According to the information provided by our historical sources, the first Muslim conquest movements against the Sind region coincided during the time of Caliph Omar (Ah.13-23 /Ad. 634-644). From the period of Caliph Omar to the Umayyad period, it is seen that Arab Muslims struggle a lot for this region. During the period of Caliph Walid b. Abdulmalik (Ah. 85-96 / Ad.705-715), the governor of Iraq, Hajjaj b. Yûsuf, who was responsible for the conquests of the eastern regions, appointed Mohammed b. Qasim (Ah. 92-96 /Ad. 711-715) to the governorship of Sind, and in result sovereignty in the region was completely taken over by the Muslim Arabs. Despite his young age, Mohammed b. Qasim has become an important name for the Sind region with his successful conquests and the policy he has implemented in the region. In this study, the arrival of Muhammad b. Qasim in the Sind region, his conquests and the activities of the region regarding the Islamization of the region are discussed.

Key Words: Islamic History, Sindh, Conquest, Muhammad b. Qasim.

Extended Abstract

In this article, Muhammad bin Qasim's arrival in the Sindh region, his conquests and the activities he carried out regarding the Islamization of the region were discussed. In this study, the work named Fathu's-Sindh (Chachnama) has been frequently used. Probably this work was written in Arabic in Hijri 3rd century by an unknown author who was a contemporary of Muhammad bin Qasim. This work, whose original does not reach today, is known as Fathu's-Sindh in Arabic. It was translated into Persian in 13th Century by Ali bin Hamid bin Abu Bakr al-Kufi (d. 613/1216). The work begins by addressing the political situation of the Sindh region before the Islamic conquest and it narrates in detail the events that passed until the death of the conqueror of Sind, Muhammad bin Qasim. Apart from this basic work, the books of conquest and geography and other historical sources were used in this study.

According to the information given by our historical sources, the first conquest movements of Muslims towards the Sindh region started in the period of Hz. Umar (Ab. 13-23/ Ad. 634-664) and during the time of Umayyad caliph Walid bin Abdul Malik (Ab. 85-96/ Ad. 705-715) it gained momentum with the governorship of the mighty Iraqi governor, Hajjaj bin Yusuf, who was responsible for the conquests of the Eastern regions.

At the beginning of the 8th century, the Allafis who rebelled against the Umayyads and Hajjaj fled to Sindh. The Protection of these Allafi rebels by Dahir bin Chach, the last Brahman king who ruled in Sindh at that time, and then the attack of pirates in Debal on a ship loaded with valuable gifts sent from the country of Yaquut Island (Sri Lanka) to Hajjaj, made the things critical between two governments. Moreover, the negative response of the King Dahir, when asked for compensation for the damage, caused animosity between Hajjaj and King Dahir. Thus, the conquest movements towards the region were initiated by Hajjaj.

Hajjaj the governor of Kufa, appointed his 17 years old nephew Muhammad bin Qasim as the governor of Sindh and held him responsible for the Sindh conquests. In a short period of four years (h. 92-96/ m. 711-715) Muhammad bin Qasim conquered many regions, especially Debal, Nerun, Sivistan, Ravar, Brahmanabad, Aror and Multan. The Brahman Kingdom, which had been ruling in the Sindh region since the middle of 7th century, was ended and the domination in the region was completely taken over by Muslim Arabs.

Muhammad bin Qasim not only took the Sindh region under political control; he also contributed to the Islamization of the region by placing Arab elements in the conquered regions. The fact that he, built mosques in the conquered cities of Debal, Nerun, Aror and Multan and appointed imams in these cities is an important effort for the Islamization of the region.

Muhammad bin Qasim counted the indigenous people of the Sindh region, who were Buddhist and Brahman as their religious belief, from the People of Book, and did not touch their temples and gave freedom to the people in the conquered lands. After the conquest of Brahmanabad, the local people who wanted to get the floor from Muhammad bin Qasim about not touching their temples and fulfilling the requirements of their religion were freed except paying the tax they had to pay to the state.

The tolerant and fair attitude of Muhammad bin Qasim towards local customs and traditions along with his warnings to the attendants who were newly assigned to the conquered cities to behave well to the indigenous people, ensured that he was accepted and adopted by the people of Sindh. As a matter of fact, 4 thousand people from the Zut community joined the Umayyad army voluntarily during the conquests and acted themselves with Muhammad bin Qasim in the subsequent conquests, it can be regarded as a sign of how much the people of Sindh trusted in Muslims and in the governor of Sindh. The fact that the majority of the Muslim soldiers in Multan, whose number reached 50 thousand, consisted of indigenous people of Sindh, was an indication of this. It is clearly understood that the indigenous people in the Sindh region mostly accepted Islam, that the new religious understanding has taken root in this region permanently and that this feature has continued until today.

With the successful conquests of Muhammad bin Qasim, a brilliant and courageous young commander, Sindh (most of today's Pakistan) fell under the Islamic rule, and Muhammad bin Qasim deserved the title of "Conqueror of Sindh".

GİRİŞ

Sind bölgesi, Hint okyanusundan Keşmir Dağları'na kadar uzanan, bugünkü Pakistan'ın çoğunu kapsayan bir bölgenin tarihî ismidir. Milattan önce, İndus uygarlığına ev sahipliği yapan bu topraklar, İslâm tarihi kaynaklarında Bilâdü's-Sind, Sağru'l-Hind, hatta bazen Hind olarak adlandırılmaktadır.¹

Arap yarımadasında İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde, Sind bölgesinde Budist Râi Krallığı hüküm sürmekte iken M. VII. yüzyılın ortalarına doğru geldiğinde bölge, Brahman hanedanlığının elinde bulunmaktaydı.² Hz. Peygamber (SAV)'in vefatından kısa bir zaman sonra Arap Müslümanların Sind kapılarını zorlamaya başladıkları; Halife Ömer dönemiyle beraber ikimi çetin, coğrafyası ve halkı zor olan bu bölgede kalıcı fetihler için zemin hazırlandığı bilinmektedir.³ Muâviye b. Ebû Süfyân (h. 41-60 /m. 661-680) döneminde ise bölgeye atanan valilerle birlikte fetih hareketlerine yoğunluk verilmiştir.⁴

Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (h. 65-86/m. 685-705) dönemine geldiğinde Sind bölgesinde kalıcı fetihlerin önünü açacak olan bazı gelişmeler yaşandı. Buna göre, Sind valisi olarak görev yapan Sa'îd b. Eslem b. Zür'a el-Kilâbî, bölgede yaşayan isyancı Allâfiler⁵

¹ Meçhul Müellif, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, thk. Seyid Yusuf el-Hâdî (Kâhire: Ed-Dâru's-Sekâfiye Lin'neşr, 1423), 139; Mohan, Gehani, *History of Sind (A Brief Introduction)* (Gujarat: Indian Institute of Sindhology, 2008), 26-29.

² Ali b. Hâmid b. Ebi Bekr el-Kûfî, *Fethü's-Sind* (Çeçnâme), thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1992), 28-29. Ayrıca bkz. Mir Ali Şer Kâni', *Tuhfetü'l-Kirâm*, thk. Mahdum Amir Ahmed - Nabi Bahş Beloç, çev. Ahter Rizvi (Sindh: Sindhi Adabi Board, Jamshoro, 2006), 16. Bu çalışmamızda sıkça istifade ettiğimiz Kûfî'nin Fethü's-Sind adlı eseri, hicrî III. yüzyılda Muhammed b. Kâsım'ın muâsırı meçhul bir müellif tarafından muhtemelen Arapça olarak telif edilmiş bir eserdir. Orijinali günümüze ulaşmayıp Arapçada *Fethü's-Sind* ismiyle bilinen bu eser, XIII. yüzyılda Ali b. Hâmid b. Ebi Bekr el-Kûfî (öl. 613/1216) tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. İslâm fetihleri öncesi Sind'de hüküm sürmekte olan Brahman Krallığı'nın kurucusu Çeç'e nispetle *Çeçnâme* adıyla da ün kazanan eser, Sind bölgesinin İslâm fetihlerinden önceki siyasi durumunu ele alarak başlamakta ve Sind fâtihi Muhammed b. Kâsım'ın ölümüne kadar geçen olayları detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Eserde Ali b. Medâini'nin (öl. 234/848) Sind bölgesi hakkındaki rivayetlerinden sıkça istifade edildiği görülmektedir. Kûfî'nin bu eserinin Farsça, İngilizce, Arapça ve Urduca tercümeleri vardır. Bkz. Ali Üremiş, "Ali b. Hâmid b. Ebî Bekr el-Kûfî, Fathnamah-i Sind (Chachnâmah), nşr. N.A. Baloch, İslâmabad 1983, 284 s. ; Ali Kûfî, Fethu's-Sind (Cac-nâme), nşr. S. Zekkâr, Beyrut 1992, 366 s.", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 42 (2005) Işın Demirkent Hatıra Sayısı, 305–312; Tahsin Yazıcı, "Çeçnâme", *Türkiye Dîyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/248.

³ İbnü'l- Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1977), 180; Ahmed b. Yahya Belâzürî, *Fütühü'l-Büldân*, thk. Abülkâdir Muhammed Ali (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 416-417; Kûfî, *Fethü's-Sind*, 72-75; Ayrıca bkz. Recep Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri (h.15-240/m.636-854)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 25-41; Ali Üremiş, "Sind'de İslâm Fetihleri I", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2017), 477–488.

⁴ Belâzürî, *Fütüh*, 417; Kûfî, *Fethü's-Sind*, 78-82. Ayrıca bkz. Ali Üremiş, "Sind'de İslâm Fetihleri II", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2019), 387–404.

⁵ Allâfiler, Emevî devletine karşı isyan eden Adurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as ile birlikte Haccâc'a karşı savaşmışlar (h.82/m.702), İbnü'l Eş'as yenilgiye uğrayınca da kaçarak önce Umman'a sonra Sind bölgesine gelmişlerdi. Bkz. Abdülhay b. Fahriddin b. Abdilâl el-Hasenî et-Tâlibî, *Nüzhetü'l-Havâtir ve Behcetü'l-Mesâmi' ve'n-Nevâzir*, 1. Baskı (Beyrut: Dâr'u İbn Hazm, 1999), 1/34. Halife b. Hayyât, Allâfiler'in Sâme b. Lüey oğullarından olduğunu belirtir. Bkz. İbnü'l- Hayyât, *et-Târîh*, 296. Belâzürî ise bunların başındaki kişilerin Muâviye b. el-Hâris ve Muhammed b. el-Hâris olup Cerm oğullarından olduğunu belirtmektedir. Bkz. Belâzürî, *Fütüh*, 491.

tarafından öldürülüp Müslümanların elinde olan Mükran⁶ bölgesi ele geçirilince Irak valisi Haccâc b. Yûsuf, yeni Sind valisi olarak Muca'a b. Sî'r'i, Mükran'a gönderdi.⁷ Ancak Allâfîler, Muca'a'nın gelmesinden önce bölgeyi terk edip Brahman hanedanlığının son kralı olan Dâhir b. Çeç'e sığındılar. Muca'a'nın valiliği döneminde Allâfîlere karşı başarı sağlanamadı. Haccâc, ondan sonra Muhammed b. Hârûn'u Mükran valisi yaptı ve ona Allâfîleri ele geçirip Sa'îd'in intikamının alınması gerektiğini vurguladı. Muhammed b. Hârûn, h. 86/m. 706'de Allâfîlerden birini yakaladı ve onu öldürüp kellesini de bir mektupla birlikte Haccâc'a gönderdi.⁸

Haccâc'ın Allâfîlerden intikam alma hırsı henüz bitmemişti ki o sırada Ceziretü'l-Yâkût veya bugünkü adıyla Sri Lanka olarak bilinen ülkenin kralı, Haccâc ile yakın ilişkiler kurabilmek adına ona gemi ile değerli hediyeler ve köleler gönderdi. Ayrıca Müslüman kadınlar⁹ da Kâbe ziyareti ve hilâfet diyârını görebilmek için bu gemiyle yola çıkmışlardı. Haccâc'a gönderilen mezkûr gemi yolda bir kaza geçirip Deybül'de¹⁰ yaşayan Nekâmire¹¹ ismiyle tanınan deniz korsanlarının eline geçti.¹² Rivayete göre korsanların eline geçen esirlerin arasındaki bir kadının yardım feryadı Kûfe'de Haccâc'a ulaştı. Bunun üzerine Haccâc, Kral Dâhir'e bir mektup yazarak esirlerin serbest bırakılmasını, değerli mallar ve hediyelerin de iade edilmesini istedi. Dâhir, bu korsanlar üzerinde herhangi bir otoritesinin olmadığını söyleyerek olumsuz cevap verince Haccâc, Halife Velîd'den (h. 85-96 /m.705-715) Sind bölgesine akın yapmak için izin istedi. Halife, bu toprakların çok uzak ve çetin olduğunu düşünerek izin vermekten çekinse de sonunda Haccâc halifeyi ikna etmeyi başardı. Haccâc, izni alır almaz Sind bölgesine doğru askeri seferler başlattı. Bunun için ilk olarak Ubeydullâh b. Nebhân'ı, sonra Büdeyl b. Tühfe el-Beceli'yi ve ardından Mükran'da görev yapan Muhammed b. Hârûn'u görevlendirdi. Ancak bunlar zikredilmeye değer herhangi bir başarı elde edemediler.¹³ Bundan sonra Haccâc b. Yûsuf, küçük birliklerle ve ordularla bu işin üstesinden gelinemeyeceğini anlayınca büyük bir ordu hazırlatıp akın düzenlemeye karar

⁶ Mükran, Sind bölgesinde büyük bir vilâyettir. Pek çok şehir ve köylerden oluşmakta ve Kirman bölgesinin doğusunda bulunmaktadır. Bkz. Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3. Baskı (Beirut: Dâru Sâdır, 1995), 5/179.

⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 419; Kûfi, *Fethü's-Sind*, 85-88.

⁸ Kûfi, *Fethü's-Sind*, 85-88.

⁹ Belâzürî bu kadınların mezkûr adada vefat etmiş olan Müslüman tüccarların kızları olduğunu belirtir. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 419.

¹⁰ Deybül, Sind bölgesinde Hint Okyanusu'nun kıyısında bulunan meşhur bir liman şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/495. Ayrıca bkz. A. S. Bazmee Ansari, "Deybül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/262.

¹¹ Kûfi, korsanların Nekâmire topluluğundan olduğunu belirtirken Belâzürî, bunları Mîd olarak zikreder. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 419; Kûfi, *Fethü's-Sind*, 90.

¹² Kûfi, *Fethü's-Sind*, 90. Belâzürî, gemi kazasından hiç bahsetmeden Mîd halkından bir zümrenin büyük savaş gemileriyle mezkûr gemiye saldırarak içindekilerle birlikte gemiyi ele geçirdiklerini aktarır. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 419.

¹³ Belâzürî, *Fütûh*, 419; Kûfi, *Fethü's-Sind*, 88-93.

verdi. Bu görev için h. 92/m. 711 yılında¹⁴ kendi amcasının oğlu Muhammed b. Kâsım es-Sekafi'yi¹⁵ görevlendirdi.¹⁶

Sind bölgesine yönelik fetih hareketlerinin başlamasında tarihçi Seyyid Muhammed Ma'sûm Bakkarî (öl. 1019/1610), farklı bir bilgi vermektedir. Ona göre, Halife Abdülmelik b. Mervân adamlarından bazılarını ticaret için Sind bölgesine göndermişti. Bu tüccarlar alışverişi tamamladıktan sonra geri dönmek üzere iken deniz korsanları tarafından saldırıya uğramışlar ve mallarına el konulmuştu. Aralarından bazı tüccarlar bir şekilde kaçıp kurtulup Şam'a gelerek halifeye durumu anlatmışlardı. Bunun üzerine halife, bir ordu hazırlayıp korsanların üzerine akın yapmak istemişse de ordu harekete geçmeden önce hayatını kaybetmişti. Onun yerine geçen oğlu Velîd b. Abdülmelik döneminde devletin doğu eyaletinde güvenliği sağlayan Haccâc, halifeye babasının hazırladığı orduyu hatırlatmış ve yeniden bir ordu gönderilmesi için ondan izin istemişti. Halifeden izin alan Haccâc, Dâhir'e bir mektup yazarak onunla iletişime geçmiş fakat Dâhir sorumsuz davranıp konuyu geçiştirmeye çalışmıştı. Bu tavırdan rahatsız olan Haccâc, Sind bölgesine Müslüman akınlarını başlatmıştı.¹⁷

Müslümanların Sind fetihlerinin gerekçesi hakkında bazı araştırmacılar tarafından itirazlar da yapılmaktadır. Örneğin Sind tarihçisi Mumtaz Pathan, Sind bölgesinde korsanların eline esir düşmüş olan Müslüman kadınları ve malları kurtarmak için Müslümanların buraya akın yapmasının Arap Müslüman tarihçiler tarafından kendilerini haklı çıkarmak için uydurulmuş bir hikâye olduğunu iddia eder. Ona göre Müslümanların Sind bölgesi üzerine saldırılarının sebeplerinden biri Irak valisi Haccâc tarafından atanan Sind valilerinin Allâfilere karşı başarısızlığından duyulan utanç bir diğeri ise Haccâc'ın emperyalist politikalarıdır.¹⁸

Kanaatimize göre kaynaklarda geçen bu kadar mâlûmatı bir kenara bırakıp Mumtaz Pathan'ın ileri sürdüğü bu görüşleri kabul ederek olayı uydurma bir hikâye olarak yorumlamak doğru değildir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Müslümanların Sind bölgesi üzerine akınları belli sebeplerden dolayı yapılmıştı. Bunlardan birincisi, Arap âsilerin Sind sınırına doğru

¹⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el- Ya'kûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdir, t.y), 226.

¹⁵ Sind bölgesinde yapmış olduğu başarılı fetihler ile Sind fâtihî adı ile şöret bulan Muhammed b. Kâsım'ın tam ismi, Muhammed b. Kâsım b. Muhammed b. el-Hakem b. Ebu Akîl es-Sekafi idi. H. 72/m. 691-692 yılında Basra'da doğmuş olup babası, Haccâc tarafından Basra valisi olarak görevlendirilmişti. Sakîf kabilesinden olması, emirler ve komutanların arasında büyümesi sebebiyle Muhammed hem siyasi hem de askeri bakımdan onlardan etkilenmiş ve yetenekler kazanmıştı. Nitekim genç yaşta Haccâc tarafından Fars bölgesinde görevlendirilmiş oradan Rey'e gönderilerek ordunun başına getirilmiş, daha sonra on yedi yaşındayken Sind'in fethine memur edilmişti. Bkz. Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcîmî li-Eşşeri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arabî'l-Müsta'ribin ve'l-Müsteşrikîn*, 15. Baskı (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, t.y), 6/333-334. Ayrıca bkz. İqtidar Husain Siddiqui, "Muhammed b. Kâsım es-Sekafi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopesi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/548-549.

¹⁶ Belâzürî, *Fütûb*, 419; Küfî, *Fethü's-Sind*, 94.

¹⁷ Rivayeti özet olarak zikrettik. Detaylı bilgi için bkz. Seyyid Muhammed Ma'sûm Bakkarî, *Târîh-i Mâ'sûmî* (Haydarâbâd: Sindhi Adabi Borad, 2006), 7-9.

¹⁸ Mumtaz Husain Pathan, *History of Sind: Sind Arab Period*, 2. Baskı (Sindh: Sindhi Adabi Board, 1978), 3/166-168.

gönderilen vali Sa'îd'i öldürüp kaçması ve ardından Sind kralının onları koruyup kollamasıdır. İkincisi, deniz ticaretinin korsanların tehditlerinden korunmasıdır. Çünkü eğer denizdeki bu güvensizlik ortamı böyle devam etseydi İslâm devleti için iktisadi bakımdan büyük bir tehlike oluşturacaktı. Üçüncüsü, bu korsanların eline geçen Müslümanların can ve mallarının kurtarılmasıdır. Bunlara ilave olarak Dâhir'in sorumsuz davranması da bölgeye akın yapmak için dördüncü bir sebebi oluşturmuştu. Ayrıca bunlarla birlikte Haccâc'ın Allâfilerden intikam alma hırsı da gözden kaçırılmamalıdır. Yani Sind bölgesine Müslümanların akın yapma sebepleri dînî, siyasî ve iktisadî açıdan değerlendirilmesi gerekmektedir. Ganimet elde etmek bu akınların sebeplerinden değil sonuçlarından biri sayılmalıdır. Müslümanların Sind bölgesine sadece para ve toprak için gittiğini söylemek doğru olmaz. Eğer durum gerçekten böyle olsaydı ileride göreceğimiz üzere Deybül'de sosyal ve mâlî işlerden sorumlu kişi olarak eski bir Brahman görevlendirilmezdi. Ayrıca bu fetihler kılıç gücüyle ve yağmalama şeklinde olsaydı tarihte istilâcı komutanların yaptığı gibi geriye hiçbir iz bırakmadan hareket edilirdi. Ancak Müslümanların buraya gelişi ile buradaki insanların İslâm'ı benimsemesi ve gönüllü olarak İslâm'ı kabul etmesi arasındaki ilişki de aşikârdır. Nitekim o günlerden beri bu topraklarda İslâm dini gelişip büyümeye ve pâyidâr olmaya devam etmektedir.¹⁹

1. MUHAMMED B. KÂSİM'İN SİND BÖLGESİNDEKİ FETİH FAALİYETLERİ

1.1. Deybül'ün Fethi (h. 93/m. 711)

Haccâc, Sind'e vali ve komutan tayin etmiş olduğu Muhammed b. Kâsım'a önce Şiraz bölgesine gitmesini ve 6 bin kişilik Şam ordusu ile ihtiyaç olabilecek her şeyin yüklendiği²⁰ 3 bin deve kendisine ulaşana kadar orada beklemesini söyledi. H. 92/m. 710 yılında Haccâc'ın bir mektubu ile birlikte ordu Şiraz bölgesinde Muhammed b. Kâsım'a ulaştı. Haccâc, mektubunda Muhammed b. Kâsım'a gemilerle iki kişi gözetiminde mancınık, ok ve mızrak gibi savaş aletlerini gönderdiğini ve Deybül'e varınca bu gemileri beklemesi gerektiğini bildirildi.²¹ Muhammed ordusu ile birlikte Şiraz bölgesinden Mükran'a gitti ve birkaç gün orada kaldı. Ordu, Mükran'a gelince vali Muhammed b. Hârûn'un da desteğiyle Kannezbûr'u²² fethederek Ermâil'e²³ kadar ilerledi. Fakat Muhammed b. Hârûn orada hayatını kaybetti. Muhammed b. Kâsım ordusuyla birlikte Cuma günü Deybül'e geldiğinde aynı gün silah ve askerleri taşıyan gemiler de oraya ulaştı. Şehrin çevresinde hendek kazılarak şehir kuşatıldı. Beş yüz kişiyle yürütülen 'Ârûs isimli mancınık da yerine yerleştirildi. Şehrin

¹⁹ Zabihur Rahman, *Sind Bölgesinin Fethi ve İslâmlaşması (b.15-416/m.636-1026)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 56-57.

²⁰ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 96; Ordu için sirke, iplik dâhil bütün ihtiyaçlar tedarik edilmişti. Bkz. İzzeddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 4/18.

²¹ *Fethü's-Sind*, 96-98. Haccâc, mektubunda ayrıca her dört askere bir deve düşmesi, düşman topraklarında küçük birlikler şeklinde savaşmaları ve fillerle savaşırken zırhlı atları kullanmaları yönünde talimat vererek sabırlı olmalarını öğütlemişti. Detaylı bilgi için bkz. Kûfî, *Fethü's-Sind*, 97.

²² Kaynaklarda aynı şehir için Fennezbûr veya Kannezbûr şeklinde iki kelime kullanılmaktadır. Ya'kûbî, Fennezbûr'un Mükran bölgesinin bir şehri olduğunu aktarır. Bkz. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el- Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002)115.

²³ Ermâil, Sind bölgesinde Mükran ve Deybül arasında büyük bir şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/159.

ortasında halk tarafından kutsal kabul edilen ve içinde putların da bulunduğu bir tapınak vardı. Tapınağın üzerindeki direğin zirvesinde kırmızı renkli devasa bir bayrak dalgalanıyordu. Bölge halkının inancına göre bu bayrak inmedikçe şehre zeval gelmezdi. Müslümanların durumundan anbean haberdar edildiği için savaş alanının bütün detaylarını bilen Haccâc, mancınığı şehrin doğu tarafına kurdurarak tapınağın yıkılması emrini verdi. Şehrin merkezinde bulunan bu tapınak yıkılınca, insanlar toplu hücumla başladı, Müslüman ordusu da Muhammed b. Kâsım komutasında cesurca savaşarak düşmanın hamlesine karşılık verdi ve onları geri çekilmek zorunda bıraktı. Sonra Müslüman askerler kalenin surlarına çıkarak kalenin içine girmeyi başardılar. Kalenin kapıları açıldı ve üç gün boyunca şehrin içinde de çatışmalar devam etti. Kral Dâhîr'in Deybül'deki valisi Câhîn b. Bersâyid kaçarak canını kurtarmış olsa da tapınağın görevlisi savaşarak öldü. Muhammed, olaylar sakinleşince Deybül'de büyük bir cami²⁴ yaptırdı ve 4 bin Müslüman'ın şehre yerleşmesini sağladı.²⁵ Deybül'ün fethi ile korsanların elindeki Müslüman esirler kurtarılmış, ziynet eşyalarıyla beraber 700 köle esir alınmıştır. Daha önce esaret altındaki Müslümanların başına görevli bırakılmış olan memurun Müslüman olmasıyla birlikte Muhammed b. Kâsım tarafından bölgenin sosyal yardımlaşmasında ve mali işlemlerinde denetçi olarak görevlendirildiği rivayet edilir.²⁶

Kaynaklarımızda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır ki Haccâc, Sind bölgesi fetihleri ve bölgede gerçekleşen olaylarla çok yakından ilgili olup adeta oradaymış gibi savaş alanındaki gelişmeleri bilerek yönlendirmelerde bulunuyordu. Sind bölgesindeki fetihleri başarıyla yönetmesi de onun siyasi ve askeri dehasını ortaya koyan bir örnektir.²⁷ Diğer taraftan Muhammed b. Kâsım'ın Sind bölgesinde cami yaptırıp Müslümanların orada iskânını sağlaması bu dönemde bölgede İslâmlaşma faaliyetleri konusunda ilk adım olarak gözükmektedir.

²⁴ Avlu duvarları, üç-dört adım genişliğindeki taşlarla çevrilmiş ve ortasında 75x58 m² genişliğinde açık avlu bulunan caminin planı 120x122 m² olarak belirlenmişti. Üç tarafından veranda kuşatan caminin Batı yönünde ise ibadet için ayrılan harim bulunmaktaydı. Caminin Kuzey yönündeki girişin tam karşısında ise bir mektep veya Dâru'l-İmâre'nin bulunduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Ahmed Nabi Khan, *Development of Mosque Architecture in Pakistan* (İslâmâbâd: Lok Virsa Publication, 1991), 17-19. Camide yapılan kazı çalışmalarında, üstünde Kûfi yazısıyla kazılmış; birinin h.109/m.727 yılına, diğerinin ise h. 294/m. 906-907 yılına ait olduğu tahmin edilen iki levha bulunmuştur. Bkz. Fazal Ahmad Khan, *Banbhore, a Preliminary Report on the Recent Archaeological Excavations at Banbhore*, 4. Baskı (Sindh: Department of Archaeology and Provincial Coordination, 1976), 24, 31; Ahmed Nabi Khan, *Development*, 17-21. Büyük ihtimalle bunlar Muhammed b. Kâsım'ın inşa ettirdiği bu caminin bakım ve onarım çalışmalarına ait olmalıdır. Bizzat ziyaret ettiğimiz bu caminin harabeleri, hala bugünkü Pakistan'ın Sind eyaletinin Banbhore ilçesi yani eski Deybül bölgesinde bulunmaktadır.

²⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 420-421. Bu olayların gerçekleştiği tarih hakkında tarihçiler tarafından farklı bilgiler aktarılmaktadır: Halife b. Hayyât, Muhammed b. Kâsım'ın h. 92/m. 710 yılında Kannezbûr ve Ermâil'i, h. 93/m. 711 yılında ise Deybül'ü fethettiğini aktarıırken, Ya'kûbî h. 92/m. 710 yılında; İbnü'l-Esir ise h. 89/m. 707 yılında gerçekleştiğini aktarmaktadır. Bkz. İbnü'l- Hayyât, *et-Târih*, 304; Ya'kûbî, *Târih*, 226; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/18. Kanaatimizce olayların akışına göre İbn Hayyât ve Ya'kûbî'nin verdiği tarihler daha makuldür.

²⁶ Kûfî, *Fetbû's-Sind*, 97-108.

²⁷ Haccâc'ın hayatı ve faaliyetleri için bkz. Ali Delice, "Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1998/2), 445-459.

1.2. Nîrûn'un Fethi (h. 93/m. 711)

Deybül fethedildikten sonra Muhammed b. Kâsım, mancınığı gemiye yükletip nehir yoluyla gönderdi ve ordusu ile birlikte Nîrûn'a²⁸ doğru harekete geçti. Yedi gün süren meşakkatli bir yolculuğun sonunda, ordu susuzluktan yıpranmış halde Nîrûn'a vardı. Ancak Nîrûn ahalisi, valinin yokluğunda tedirgin olarak kalenin kapılarını açmak istemedi.²⁹ O sırada Müslüman ordusunun gıda malzemeleri tükenmeye başladı. Altı gün sonra Nîrûn valisi geldiğinde kalenin kapılarını açtırarak kendisiyle birlikte halkının İslâm devletine tabi olduğunu bildirdi. Müslüman ordusu şehre girdiğinde halk tarafından sıcak karşılandı. Bölgedeki durumlar yoluna girince Muhammed b. Kâsım oradaki puthaneyi yıkarak onun yerine bir cami inşa ettirdi ve bir imam görevlendirdi.³⁰

1.3. Sivistân (Sedûsan) ve Sîvis'in Fethi (h.93/m.712)

Nîrûn şehrindeki işler tamamlandıktan sonra Muhammed b. Kâsım, Sivistân'a³¹ doğru ilerledi. Sivistân'ın valisi, Dâhir'in amcasının oğlu Bachrâ b. Cender idi. Bölgede yaşayan Budist keşişleri bir araya gelip Bachrâ'ya mesaj göndererek inançlarına göre öldürmenin mümkün olmadığını bu sebeple Müslümanlara karşı savaşmayacaklarını bildirdiler. Budist keşişlerin amacı Bachrâ'yı savaşmaması için ikna etmektir. Ancak Bachrâ savaşmakta kararlıydı. Çaresiz kalan Budistler Muhammed'e durumu bildirerek ondan emân istediler. Muhammed, Sivistân kalesine saldırdı ve oradaki çatışmalar birkaç gün devam etti. Emân verilmiş olan Budistlere zarar vermeden bölge ele geçirildi, Bachrâ ise Budhiye bölgesine

²⁸ Pakistan'ın Haydarâbâd şehrinin eski adıdır. VIII. yüzyılda bu iskân merkezi, Nîrûnkût veya Nevankot adıyla biliniyordu. Bkz. A.S.Bazmee Ansari, "Haydarâbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopesi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/31-32. Belâzürî ve diğer bazı Arapça kaynaklarda Deybül'den sonra fethedilen bölgenin ismi "Beyrûn" olarak geçer. Bkz. İbnü'l-Hayyât, *Târîh*, 304; Belâzürî, *Fütûh*, 421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19. İbn Haldûn ise şehrin ismini "Nîrûz" olarak aktarır. Bkz. Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, thk. Halîl Şebâde, 2. Baskı (Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 1988), 3/76. Ancak Kûfî, Ya'kûbî, Muhammed Ma'sûm ve Mir Ali Şêr Kânî' bunun ismini Nîrûn olarak belirtmektedir. Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/289; Kûfî, *Fethü's-Sind*, 134; Muhammed Ma'sûm, *Târîh*, 30; Kânî', *Tuhfe*, 39. Çalışmamızda bunun gibi farklı kullanımları alan şehirler için diğer kaynaklarda geçen isimlerini de vermekle birlikte Fethü's-Sind'deki kullanımına öncelik verdik.

²⁹ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 116. Ancak Belâzürî ve diğer kaynaklarda ise Muhammed b. Kâsım'ın Nîrûn'a gelmeden önce Nîrûn halkı tarafından Haccâc'a Budist temsilcilerden oluşan bir heyet gönderilerek sulh antlaşması yapıldığı ve Muhammed'in Nîrûn'a gelmesiyle halkın ona kalenin kapısını açtığı aktarılmaktadır. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 421; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/19; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/76; Hasenî, *Nüzhëtü'l-Havâtr*, 1/35; Kadı Athar Mübârekpûrî, *Hilâfet-i Umeviyyeh Aur Hindustân* (Delhi: Nedve'tü'l Musannifin, Urdu Bazar Câmi'-i Mescid, 1982), 320.

³⁰ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 116. Ayrıca bkz. Ebû Zafer Nedvî, *Târîh-i Sind* (Azam Ghar: Dârü'l Musannifin Şiblî Academy, 2012), 78, Abdullah Mübeşşir Tırâzî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâratü'l-İslâmîyye li-Bilâdi's-Sind ve'l-Bencâb (Bakistani'l-halîyye) fî Abdi'l-Arab*, 1. Baskı (Cidde: Âlemü'l-Ma'rife, 1983), 1/173-174.

³¹ Sivistân, Sind nehrinin kıyısında yer alan, içinde birçok bölge ve köy de bulunan büyük bir şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/301. Bazı diğer kaynaklarda Sind tarihi aktarılırken "Sedûsan" ismi zikredilmektedir. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 421; Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dârü Sâdir, 2004), 179; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Absenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lubnan, 2003), 477. Çağdaş Sind tarihçileri ise Sistân, Sivistân ve Sedûsan'ın aynı yer olduğunu belirterek, bu şehrin günümüzdeki Sehvan olduğu kanaatinde dirler. Bkz. Kadı Muhammed Athar Mübârekpûrî, Ricâlu's-Sindi ve'l-Hind (Karachi: Mektebetü Hadîcetü'l-Kübrâ, 2005), 66-67; Ebû Zafer Nedvî, *Târîh-i Sind*, 48; Mumtâz Huseyin Pathan, *Arab Kingdom of Al-Mansurab in Sind* (Sind: Institute of Sindhology, 1974), 45.

kaçmayı başardı. Muhammed b. Kasım, Sîvîs bölgesine ilerledi. Orada iki gün devam eden savaş sonucunda düşman hezimete uğratıldı ve şehir fethedildi. Halkın huzur ve refahını sağlamak için iki kişi görevlendirildi.³²

1.4. Bölgenin Kralı Dâhir b. Çeç ile Karşılaşma ve Sind’de Hâkimiyet

Sîvîs bölgesini ele geçirdikten sonra Muhammed b. Kâsım’a Haccâc’dan gelen bir mektupta Nîrûn’a geri dönmesi ve oradan Mihrân Nehri’ni geçerek Dâhir’e karşı savaşması istenince Muhammed ordusuyla birlikte geri dönmek durumunda kaldı. Muhammed b. Kâsım, Haccâc’a cevaben bir mektup yazarak Arûr’un karşısındaki Budh/Budhiye bölgesine kadar Mihrân Nehri’nin batı tarafındaki bütün topraklar ile Sîvîs ve Sivistân kalelerini fethettiğini, Bachrâ ve adamlarının durumlarını, puthanelerin yerine camiler yaptırarak buralara görevliler bıraktığını bildirdi. Muhammed mektubunda Mihrân’ın doğusunda kalan Cehm (Kassa)³³ bölgesinde Dâhir’in görevlendirdiği Besâye Râsıl³⁴ adlı birinin yönetici olduğunu ve çevredeki diğer yöneticiler tarafından da desteklendiğini şayet onu kendi tarafına çekebilirse işlerinin kolaylaşacağını ilave etmişti. Buna cevaben Haccâc da ona bazı nasihat ve tavsiyelerde bulunmuştu.³⁵

Muhammed, Nîrûn şehrine geri döndükten sonra Nîrûn bölgesinden Budist bir rahibi de yanına alarak h. 93/m. 712 yılında Nîrûn yakınlarında bulunan Eşbahâr kalesine doğru yola çıktı. Yedi gün süren kuşatmanın ardından halkı zor duruma düşen kale yöneticisi emân isteyip kaleyi teslim etti. Muhammed, kaleyi fethettikten sonra oraya kendisine sâdık olan kişilerden bazılarını görevlendirdi. Bu arada Mihrân Nehri’nin kıyısındaki bölgede vali olan Dâhir’in akrabası olan Mûkeh b. Besâye, Muhammed’e tâbî olduğunu bildirdi.³⁶

Sehbân şehrini³⁷ de fethederek Mihrân Nehri’ne³⁸ kadar gelen Muhammed b. Kâsım,³⁹ Kral Dâhir’e elçi ile göndermiş olduğu mektupta Sind nehrini geçerek karşılaşma hususunda Dâhir’den bir tercihte bulunmasını istedi. Buna göre nehri ya Dâhir geçecek ya da Muhammed geçecek ve savaş olacaktı. Dâhir durumu çevresindekilerle istişare etti ve Müslümanların nehrin karşısına geçmelerine müsaade edeceğini bildirdi. Dâhir’in kararını öğrenen Muhammed, durumu Haccâc’a bildirdi. Haccâc, Muhammed’e her türlü tedbiri alarak nehrin bataklık olmayan dar bir yerinden karşı tarafa geçmelerini tavsiye etti. Ancak bu

³² Kûfî, *Fethü’s-Sind*, 117-123.

³³ Fethü’s-Sind’de “Cehm” olarak aktarılan bu bölgenin adı Fütühü’l-Büldân’da “Kassa” olarak geçmektedir. Bkz. Belâzürî, *Fütüh*, 421; Kûfî, *Fethü’s-Sind*, 154.

³⁴ Fethü’s-Sind’in Arapça nüshasının tahkikini yapan Süheyl Zekkâr, Arapça nüshasında geçen bu ismin aslının Besâye Serbend olduğu ve bu kişinin Râsıl b. Besâye ve Mûkeh b. Besâye adında iki oğlu olduğunu altırır. Bkz. Kûfî, *Fethü’s-Sind*, 126.

³⁵ Kûfî, *Fethü’s-Sind*, 123-126.

³⁶ Kûfî, *Fethü’s-Sind*, 130-134.

³⁷ Sind nehrinin yakınlarında bulunan “Serbides” adlı şehrin bir bölgesidir. Bkz. Muhammed Ali Es-Sulâbî, *ed-Devletü’l-Umevîyyetü Avâmîlül-İzâdihâr ve Tedâiyât’ül-İnhîyâr*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru’l-Ma’rifeti lî-t-tibâeti ve’n-neşri ve’t-tevzi’, 2008), 2/53.

³⁸ Mihrân Nehri’nin bir diğer adı Sind Nehri olup Sind bölgesindeki en büyük nehirdir. Bölgedeki Mûltan, Besmed, Arûr, Mansûre şehirleri ile Deybül’un doğu tarafından geçerek denize dökülür. Bkz. Ebü’l-Kâsım Muhammed İbn Havkal, *Sûretü’l-Arş* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1938), 2/328.

³⁹ Belâzürî, *Fütüh*, 421.

sırada Sivistân'da isyan çıkınca Muhammed b. Kâsım, Muhammed b. Mus'ab b. Abdurrahman es-Sekafî'nin komutasında 3 bin askeri, isyanı bastırmak için Sivistân'a gönderdi.⁴⁰ Sivistân ahali emân isteyip teslim oldu ve bölgeye bir vali tayin edildi. Ordu geri dönerken bölgedeki Zut kavminden⁴¹ 4 bin kişi kendi istekleriyle Muhammed b. Mus'ab'ın yanında Müslüman ordusuna katıldı.⁴² Müslümanlar nehrin kenarında elli gün kadar kalınca ordunun elindeki erzaklar tükenmeye ve durumlar gittikçe kötüleşmeye başladı. O sırada Dâhir, Muhammed b. Kâsım'a bir mektup göndererek sulh yaparak geri dönmesini söyledi. Ancak Muhammed b. Kâsım, verdiği sert cevapla dönmekte kararlı olduğunu gösterdi.⁴³

Muhammed, Haccâc'a ordusunun zor durumda olduğunu bildirince Haccâc, 2 bin kişilik destek kuvvetiyle birlikte sirkeyle ıslatılmış pamuk göndererek, vakit kaybetmeden nehrin karşısına geçmesini emretti. Bunun üzerine Muhammed, askerlerine elindeki tekneleri birleştirerek bir köprü yapmaları emrini verdi. Râsıl b. Besâye⁴⁴ Müslümanları engellemek için birkaç komutanını yanına alarak nehrin doğu tarafından saldırdı. Ancak Muhammed b. Kâsım'ın teknelerin ön sırasına yerleştiği okçuların saldırıya geçmesiyle Râsıl ve adamları neye uğradığına şaşırıp ve canlarını kurtarmak için kaçtı.⁴⁵ Böylelikle İslâm ordusu Mihrân Nehri'nin karşı tarafına, Besâye Serbend'in bölgesi olan Kassa (Cehm) civarına geçti.⁴⁶

Müslümanlar karşıya geçtikten sonra Dâhir, oğlu Ceysiyeh'i Muhammed'e karşı gönderdi, iki ordu arasında geçen şiddetli çarpışmalar sonucunda düşman ordusu hezimetle uğradı ve Ceysiyeh, Dâhir'in yanına gelerek canını zor kurtardı. Bu durumu görüp Müslümanların bölgeyi fethedeceğine inanan Râsıl, babası Besâye ile birlikte Muhammed b. Kâsım'a tabi olmak durumunda kaldı.⁴⁷ Ardından Muhammed, Brahman Krallığı'nın başkenti olan Arûr (el-Rûr)'un⁴⁸ yakınlarında Ceyver bölgesine gelerek burada ordugâh kurdu. Dâhir,

⁴⁰ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 142-143.

⁴¹ Zutlar, Sind bölgesinde yaşayan siyahî veya koyu esmer diyebileceğimiz bir topluluktur. Zuttiyye adlı giysi adını bu kabileden almıştır. İsimleri Hintçe'de *Cât* olarak geçmektedir. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 7/308.

⁴² Belâzürî, *Fütüh*, 421; Kûfî, *Fethü's-Sind*, 143; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtır*, 1/36.

⁴³ Özet olarak aktardığımız bölümün ayrıntıları için bkz. Kûfî, *Fethü's-Sind*, 135-145.

⁴⁴ Besâye Serbend'in oğlu olup Kral Dâhir tarafından Beyt bölgesine yönetici olarak atanmıştır. Râsıl, babasıyla birlikte Muhammed b. Kâsım'a karşı savaşırken kardeşi Mûkeh b. Besâye, Muhammed'e tabi olmuştur. Bkz. Kûfî, *Fethü's-Sind*, 153-154.

⁴⁵ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 147-154.

⁴⁶ Belâzürî, *Fütüh*, 421-422; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/289; Kûfî, *Fethü's-Sind*, 154.

⁴⁷ Olayın detayları için bkz. Kûfî, *Fethü's-Sind*, 160-163.

⁴⁸ Bu isim kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Kûfî ve Bîrûnî "Arûr" ismini kullanırken Hudûdu'l-Âlem'de bu isim "Rûr" şekliyle geçmektedir. Bkz. Meçhul Müellif, *Hudûdü'l-Âlem*, 84; Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tabkâkû mâ li'l-Hind*, 2. Baskı (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 145; Kûfî, *Fethü's-Sind*, 184. Belâzürî, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, İstahrî, İbn Havkal, Makdisî, İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn ise bu şehrin ismini "el-Rûr" olarak zikreder. Bkz. Belâzürî, *Fütüh*, 422; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh* (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, t.y), 4/78; Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), 175; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/318; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 477; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20; İbn Haldûn, *Târîh*, 2/580. Sind bölgesinde Mihrân nehri kıyısında bulunan, toprağı kadar ticareti de bereketli olan bu şehir büyüklük bakımından Mülta'n gibiydi. Bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/322; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/79. Günümüzde Arûr, Sukkur şehrinin güney doğusunda ve ona yaklaşık 20 km

ordusunun ön kısmına oğlu Ceysiyeh'i 10.000 zırlı askerinin başına komutan yapıp pek çok fil ile cesur savaşçıları yanına alarak Müslümanların karşısına çıktı. İki ordu arasında gerçekleşen savaş beş gün sürdü.⁴⁹ H. 93/m. 712 yılı Ramazan'ın 10. günü en şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Müslüman safından atılan bir ok, savaşçı bir filin üzerinde oturan Dâhir'in hevdecine isabet etti ve hevdec ateş aldı, fil kendini kurtarmak için kendini suya atsa da Kral Dâhir kalbine isabet eden başka bir oktan kendini koruyamadı ve hayatını kaybetti.⁵⁰ Ya'kûbî, bu olayları aktarırken Muhammed b. Kâsım ve Dâhir'in Mihrân nehrinin kıyısında savaştığını ve Dâhir'in orada savaşarak öldüğünü belirtmektedir.⁵¹ Kral Dâhir'in öldürülmesiyle Sind'de yaklaşık doksan iki yıl⁵² hüküm sürmüş olan Brahman Krallığı son buldu⁵³ ve Muhammed b. Kâsım, Sind bölgesine hâkim oldu.⁵⁴

1.5. Râver ve Brahmanâbâd'ın Fethi (h.94/m.713)

Sind Kralı Dâhir öldürüldükten sonra Müslüman ordusu ilerleyerek Râver bölgesini de fethetti. Orada bulunan Dâhir'in kız kardeşi ise, düşman eline geçme korkusundan dolayı yanında bulunan hizmetçileri ve mallarıyla beraber kendisini yakarak intihar etmişti.⁵⁵ Râver kalesinden 30.000 köle ve oldukça bol miktarda savaş teçhizatı ganimet olarak ele geçirildi. Ordusuyla birlikte kaçarak Brahmanâbâd⁵⁶ kalesine sığınan Dâhir'in oğlu Ceysiyeh, yakın bölgelerin hükümdarlarına birer mektup göndererek yardım çağrısında bulundu. Muhammed b. Kâsım, ordusuyla birlikte Brahmanâbâd'a geldi ve altı ay şehri kuşattı.⁵⁷ Bu süre zarfında dışarıdan gelecek yardım konusunda ümitler kesilince Muhammed'den emân isteyip kalenin kapılarından birini açmak zorunda kaldılar. Böylece Müslüman ordusu, kaleye girmeyi başardı. Dâhir'in karısı esir olarak alınırken kızları da hilâfet merkezine esir olarak gönderildi. Kalenin fethi sırasında yaklaşık 6 bin düşman askerinin öldürüldüğü, sulh gereği sağ kalanlara emân verilerek bunların cizye vergisine bağlandıkları rivayet edilir.⁵⁸ Bunun aksine Belâzürî,

uzaklıkta olan tarihî bir köydür. Bkz. Mastoor Fatimah Bukhari, *The Archaeological Site of Aror* (Sindh: University of Sindh, Institute of Sindhology 1991), 14; Ebû Zafer Nedvî, *Târîh-i Sind*, 103.

⁴⁹ Savaşın gün gün detayları için bkz. Kûfî, *Fethü's-Sind*, 161-168. Ma'sûm Bakkarî ise iki ordu arasında on gün içerisinde yedi kere savaş gerçekleştiğini ve her defasında Müslümanların galip geldiğini ve h. 93 yılı 10 Ramazan'da Dâhir'in 50.000 kişiyle saldırıya geçtiğini aktarır. Bkz. Ma'sûm Bakkarî, *Târîh-i Mâ'sûmî*, 33-34.

⁵⁰ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 175-177.

⁵¹ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/ 289.

⁵² Kâni', *Tuhfe*, 55.

⁵³ Brahman Krallığı hakkında detaylı bilgi için bkz. Kûfî, *Fethü's-Sind*, 25-180; Kâni', *Tuhfe*, 17-55.

⁵⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 422.

⁵⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 422; Kûfî, *Fethü's-Sind*, 185-186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20.

⁵⁶ Brahmanâbâd, Ebû Zafer Nedvî'ye göre, bugünkü Sind eyaletinin Nevabşah ilçesinin civarında bulunmaktaydı. Ebû Zafer Nedvî, *Târîh-i Sind*, 78.

⁵⁷ Kûfî, bu olayın h. 93 Zilhicce/m. 712 Eylül ayının sonlarında vuku bulunduğunu aktarır. Bkz. Kûfî, *Fethü's-Sind*, 188. Fethü's-Sind'de geçen Dâhir'in ölüm tarihine dikkat edilirse (h. 93 Ramazan), Brahmanâbâd'ın kuşatılma tarihinin doğru olmadığı anlaşılır. Çünkü Kûfî, Muhammed b. Kâsım'ın Râver'den Brahmanâbâd'a geçerken yolda Behrür ve Dehlîleh adlı iki kaleyi fethettiğini ve bunun için ikişer aydan dört ay zaman harcadığını belirtmektedir. Bkz. Kûfî, *Fethü's-Sind*, 189. Dolayısıyla, Muhammed'in Brahmanâbâd'a gelip altı ay devam edecek savaş ve kuşatma sürecinin, ancak h. 94 Muharrem ayının sonu ile Safer ayının başlarında olması; Brahmanâbâd kalesi ve şehrinin fethinin de h. 94 Recep /m. 713 Nisan/Mayıs veya daha sonraki tarihlerde olması daha makul görünmektedir.

⁵⁸ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 197-198.

kalenin sulh ile değil savaşarak fethedildiğini, 8 bin ya da 26 bin kişinin öldürüldüğünü belirtir.⁵⁹

Brahmanâbâd'ın fethinden sonra Dâhir'in akrabaları Muhammed b. Kâsım'dan emân isteyince serbest bırakıldılar. Bunlardan bir kısmı İslâmiyet'i kabul ederken, bir kısmı da kendi inançlarına göre yaşamayı seçti.⁶⁰ Muhammed b. Kâsım, bir süre Brahmanâbâd'da kalarak bölgedeki hâkimiyetini pekiştirdi. Ganimetin 1/5'ini Irak valisi Haccâc'a gönderdi. Müslümanlara karşı silah kullanan askerler öldürüldü; tüccarlar, çiftçiler ve zanaatkârlar başta olmak üzere genel halka emân verilerek toprakları ve atları iade edildi ve halk dîvâna kaydedildi. Ayrıca halk, maddî durumlarına göre üç kategoriye ayrılarak cizye vergisine bağlandı. Muhammed b. Kâsım, cizye toplamaları için görevlendirdiği Brahman reisleri işleri konusunda hak, adalet ve dürüstlük konusunda uyarılarda bulundu.⁶¹

Muhammed b. Kâsım, Brahmanâbâd'a vali olarak Veda' b. Humejd el-Behrî'yi atadı ve şehrin ticari faaliyetlerinden dört yerli tüccarı sorumlu tuttu. Râver, Kassa, Dehlîh ve Eşbahâr bölgelerine yeni valiler görevlendirdi. Atamış olduğu bütün yöneticilere ve komutanlara bir ay içerisinde yapacakları kontrol ve denetimleri kendisine raporlamalarını emretti. Ayrıca kontrolün sağlanması için Sivistân'a bir askeri birlik gönderirken Nîrûn ve Deybül bölgelerinde güvenliği sağlamaları için de yeni kişiler görevlendirdi. Muhammed b. Kâsım, Zutların yaşadığı bölgeye de iki komutan tayin ederek yine İslâmlaşma faaliyeti olarak bölgeye aileleri ile birlikte 300 kişiyi yerleştirdi.⁶²

Muhammed b. Kâsım, Brahmanâbâd'ı feth edip Cetrûr bölgesine doğru ilerlerken daha önce kaçarak Kral Dâhir'in himayesinde kalan isyancı Allâfiler, buraları terk ederek Keşmir bölgesindeki krala sığındılar.⁶³

1.6. Arûr (el-Rûr) 'un Fethi (h.93/m.712)

Fetihlerine devam eden Muhammed b. Kâsım, Bağrûr,⁶⁴ Besmed⁶⁵ ve Arûr yakınlarındaki Sâvenderâ bölgeleri halkı ile anlaşma yaparak buraları sulh ile ele geçirdikten sonra Sind bölgesinin büyük şehirlerden biri olan Arûr'a doğru ilerledi.⁶⁶ Birkaç ay süren Arûr kuşatmasından sonra mabetlerine zarar vermemek şartıyla bölge halkı ile sulh anlaşması yapılarak kale ele geçirildi. Muhammed b. Kâsım, cizye konusunda halkın, Yahudi ve Hristiyanlar gibi Ehl-i Kitap muamelesi görmelerine ve kendi dinlerini özgürce

⁵⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 422. Ayrıca bkz. Ebül-Ferec Kudâme b. Ca'fer el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin Zebidî (Bağdâd: Dâru'r-Reşid, 1981), 419.

⁶⁰ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 199.

⁶¹ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 197-201.

⁶² Kûfî, *Fethü's-Sind*, 207-208.

⁶³ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 194.

⁶⁴ Bağrûr, Mülân ve Arûr yakınlarında bulunan bir yerleşim yeridir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/79.

⁶⁵ Besmed, Mihrân nehrinin doğu tarafında yer alan verimli bir bölgedir. Bkz. İstahrî, *el-Mesâlik*, 175.

⁶⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 422.

yaşayabilmelerine dair teminat verdi. Bununla beraber Arûr'da bir cami⁶⁷ inşa ettirdi.⁶⁸ Bölgede Ruvâh b. Esed'i, vali olarak görevlendirirken; dinî, adli işler ve imamlık görevi için Mûsâ b. Ya'kûb b. et-Tâ'î es-Sekafi'yi tayin etti. Görev verdiği kişilere halka iyi davranmalarını öğütledi.⁶⁹

Ardından Muhammed, buradan Beyâs Nehri'nin⁷⁰ (bugünkü Sutlej nehri) güneyinde bulunan Dâhir'in amcasının oğlu Kekseh b. Cender b. Selâic'in hüküm sürdüğü Bhatiyah⁷¹ kalesine doğru ilerledi. Kekseh, Müslüman ordusunun yaklaştığını öğrenince cizye ödemeyi kabul ederek emân istedi. Muhammed b. Kâsım, Kekseh'i kendisine yardımcı olarak seçti ve malî işlerle beraber civardaki bazı bölgelerin idaresini ona bıraktı. Bhatiyah'tan sonra Müslüman ordusu Beyâs nehrini geçerek İskelenda kalesine doğru ilerledi. Bunu öğrenen kale ahalişi, dışarı çıkarak savaşıma karar verdi. Günlerce devam eden savaştan sonra kale fethedildi ve kale komutanı Sehra kaçarak Sekkeh kalesine sığındı. Muhammed b. Kâsım, burada Utbe b. Mesleme et-Temîmî'yi vali olarak görevlendirdi.⁷² Ardından Müslüman ordusu Mülta'n şehrinin güneyinde bulunan Sekkeh kalesine, Becîrâ adlı bir reisin hüküm sürdüğü bölgeye doğru ilerledi. İki ordu arasındaki savaşta Muhammed'in yakın çevresinden yirmi kişi ve Şamlı askerlerden iki yüz on beş kişi hayatını kaybetti. Muhammed, bu kaleyi de ele geçirmiş ancak Becîrâ oradan kurtulmayı başarmıştı.⁷³

1.7. Mülta'n'ın Fethi (h.94/m. 713)

Sekkeh kalesini fethettikten sonra Muhammed b. Kâsım, Beyâs nehrini geçerek Mülta'n'a doğru ilerledi. Mülta'n halkı kaleden hurûc ederek savaştı. Savaş şiddetlenip kuşatma süresi uzayınca Müslümanların ellerinde bulunan erzak tükenmiş ve eşek eti yemek zorunda kalmışlardı.⁷⁴ Durum bu şekildeyken düşman saflarından bir kişi, kendilerine dışarıdan destek gelmeyeceğini anlayınca Müslümanlardan emân isteyip şehrin içme suyunun temin edildiği kaynağın yerini gösterdi. Müslümanlar suyun yatağını değiştirince Mülta'n halkı susuz kaldı ve şehri teslim etti.⁷⁵ Kûfî ise Mülta'n'da savaşın iki ay sürdüğünü ve kuşatma sırasında içeriden bir kişinin emân isteyerek kale surlarının zayıf noktasını Müslümanlara ifşa ettiğini aktarmaktadır. Bu bilgi sayesinde Müslümanlar saldırıya geçmiş ve birkaç gün içinde surlar

⁶⁷ Bugünkü Sind eyaletinin Sukkur ilçesinin doğusunda Aror isimli bir köyde sadece kuzey ve güney duvarlarının bazı bölümleri ile cami avlusunun bir parçası ayakta kalabilmiş olan bir caminin Muhammed b. Kâsım'a nispet edilerek h. 94/m. 712 yılında yapıldığı iddia edilir. Bkz. Fâtimah Bukhârî, *Aror*, 22.

⁶⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/289.

⁶⁹ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 225.

⁷⁰ Beyâs, Sind'in Mülta'n şehrinin civarında bulunan büyük bir nehirdir. Yâkût el- Hamevî, *Mu'cem*, 1/517; Safiyyüddin Abdulmü'min ibn Şemâil el-Bağdâdî, *Merâsü'dü'l-İttılâ' 'alâ Esmâi'l-Emkine'ti ve'l-Bükâi'* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412), 1/236.

⁷¹ Bhatiyah, Mülta'n'ın kuzeyinde yer alan bir eyalettir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/539.

⁷² Kûfî, *Fethü's-Sind*, 225-228

⁷³ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 228.

⁷⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 423.

⁷⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20.

yıkılarak kale ele geçirilmiştir.⁷⁶ Mültan şehrinin h. 94/m. 713 yılında fethedildiği belirtilmektedir.⁷⁷

Mültan kalesi fethedildikten sonra meydana gelen çatışmalarda 6 bin düşman askeri ölmüş ve bunların aileleriyle birlikte bazı din adamları da esir alınmıştı.⁷⁸ Mültan'da Hind bölgesinin farklı bölgelerinden Hinduların gelip hac niyetiyle ziyaret ettikleri bir puthane/mabed bulunmaktaydı. İnsanlar, içinde Eyyûb peygamberin temsili olduğu iddia edilen bir putun bulunduğu bu mabede gelip adaklar adıyor, putu tavaf edip saçlarını kesiyor, hediye olarak mallarını da mabede adıyorlardı.⁷⁹ Mültan şehri, adını bu puttan almaktaydı.⁸⁰ Fethü's-Sind'de bu mabetten savaş ganimeti olarak 13.200 Men altın elde edildiği aktarılır.⁸¹ Şehrin fethi ile ganimet olarak bol miktarda altın ele geçirilince bölgedeki Müslümanlar, çekilen sıkıntı ve zorlukların ardından refaha kavuşmuşlardı. Bu sebepten Mültan şehri *Feracii Beyti'*⁸²-*Zeheb*⁸² adı ile anılmıştı.⁸³

Haccâc, Muhammed b. Kâsım'dan hutbelerde halifenin isminin zikredilmesini ve bölgede halife adına basılmış paraların kullanılmasını istedi. Fetih tamamladıktan sonra Muhammed b. Kâsım, Mültan ve civarında camiler inşa ettirip çeşitli bölgelere valiler atadı. Haccâc'ın Muhammed b. Kâsım'dan talep ettiği savaş masrafları da iki kat fazlasıyla deniz yoluyla Haccâc'a gönderildi.⁸⁴ Nitekim Belâzürî de Muhammed b. Kâsım'ın, 60 milyon dirhem olan fetih masraflarına karşılık Haccâc'a 120 milyon dirhem gönderdiğini aktarır.⁸⁵

2. MUHAMMED B. KÂSİM'İN SİND'DEKİ SON FAALİYETLERİ VE ÖLDÜRÜLMESİ

Muhammed b. Kâsım, h. 95/m. 714 yılında amcası Haccâc'ın vefat ettiği haberini alınca Mültan'dan Rûr (Arûr) ve Bağrûr'a döndü.⁸⁶ Bunun nedeni, Emevîler'in doğu eyaletleri valisinin vefat ettiği haberi ile bu toprakların merkezinde çıkabilecek muhtemel bir isyanı engellemek olabilir. Sind fetihlerinde en büyük destekçisini kaybeden Muhammed, Haccâc'ın ölümünden çok etkilense de yapması gereken işleri ihmal etmedi. Arûr'a döndükten sonra

⁷⁶ Detaylı bilgi için bkz. Kûfî, *Fethü's-Sind*, 228-229.

⁷⁷ İbnü'l-Hayyât, *et-Târîh*, 307.

⁷⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20.

⁷⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 423; İstahrî, *el-Mesâlik*, 174-175; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arş*, 2/321; Makdisî, *Absen*, 349.

⁸⁰ İstahrî, *el-Mesâlik*, 174.

⁸¹ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 232.

⁸² İbn Hurdâzbih, "altın evinin açıklığı/ferahlığı" anlamına gelen bu ifadenin sebebini, Mültan'da bir evin içerisinde 40 Bihâr altın bulunmasıyla açıklamaktadır. İbn Hurdâzbih, 1 bihâr'ın 333 Men'e tekabül ettiğini bu miktarda altının tutarının ise 2.397.600 Miskal'e eşit olduğunu söyler. Ayrıca İbn Hurdâzbih, diğer kaynaklardan farklı olarak, bu altınların daha sonra Haccâc'ın kardeşi Muhammed b. Yûsuf'un eline geçtiğini belirtir. Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullâh İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: 1889), 56.

⁸³ Belâzürî, *Fütûh*, 261; Mutahhar el-Makdisî, *el-Bed'*, 4/77; İstahrî, *el-Mesâlik*, 174-175; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arş*, 2/321; Makdisî, *Absen*; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20.

⁸⁴ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 232-233; Yâ'kûbî, *Târîh*, 226.

⁸⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 423.

⁸⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 423.

yeni bir ordu hazırlayıp Beylemân⁸⁷ bölgesine gönderdi ve Beylemân halkı savaştan teslim oldu. Ardından yakınındaki Sürest halkı ile de sulh anlaşması yapıldı.⁸⁸

Aynı yıl içinde Muhammed b. Kâsım ilerleyerek Kerec bölgesine ulaştı. Kerec hükümdarı Devher, ordusunu hazırlayıp Müslümanlara karşı savaştı. Gerçekleşen şiddetli savaş neticesinde ordusuyla birlikte mağlûp olan Devher'in kaçtığı veya bu savaşta öldürüldüğü rivayet edilir.⁸⁹

Fethü's-Sind'de ise Arûr'a dönüş ve yukarıda aktardığımız olaylar zikredilmeden Muhammed b. Kâsım'ın Mültan'ı aldıktan sonra 50 bin askerden oluşan bir ordu hazırlığı yaparak Sind bölgesinin kuzey sınırında yer alan Keşmir dağlarına kadar ilerlediği ve kuzey doğu yönünde bulunan Kennûc bölgesine de 10 bin askerden oluşan bir ordu gönderdiği aktarılır.⁹⁰

Kûfi, Muhammed b. Kâsım'ın görevinden azli ve öldürülmesi ile ilgili de diğer kaynaklardan farklı bir bilgi aktarmaktadır. Ona göre Muhammed b. Kâsım'ın öldürülme sebebi Dımaşk'a esir olarak getirilen Dâhîr'in kızlarının iftira atarak Muhammed b. Kâsım'ı halifeye şikâyet etmeleridir. Bunun üzerine Muhammed b. Kâsım'a -muhtelen kendisi Mültan ile Kennûc arasında bir yerde bulunuyorken- Halife Velîd tarafından gönderilen, görevinden azledildiği ve bir hayvan derisine sarılarak kilitli bir sandık içinde hilâfet merkezi olan Dımaşk'a getirilmesi emrini içeren bir mektup ulaşır. Halifenin emri yerine getirilerek Muhammed b. Kâsım bir sandığa konur ve Dımaşk'a götürülür. Kaynakta geçen bilgiye göre Muhammed b. Kâsım sandığın içine kapatılarak yola çıktıktan iki gün sonra hayatını yitirir. Muhammed'in cesedi başkente getirilince Dâhîr'in kızları iftira attıklarını halifeye itiraf ederler ve bunun üzerine halife çok pişman olur ve kızların öldürülmesini emreder.⁹¹

Kûfi'nin konuyla ilgili zikrettiği bu bilgilerde kronolojik olarak hata olduğu açıktır. Çünkü Halife Velîd'in, Muhammed b. Kâsım'dan önce vefat ettiği bilinmektedir. Tarih kaynaklarının verdiği bilgilere göre Halife Velîd, hilâfeti döneminde kendinden sonra oğlu Abdülazîz'i veliaht tayin etmek istemiş ve bu konuda Horasan valisi Kuteybe b. Müslim ve Irak valisi Haccâc'dan yardım ve destek dahi almıştı. Ancak bunu başaramadan vefat edip yerine kardeşi Süleyman b. Abdülmelik (h. 96-99/m. 715-717) halife olunca yeni halife kendisinin veliahtlıktan düşürülmesi için Halife Velîd'e destek verenlerden intikam almak istemiştir.⁹² Devletin başına geçtikten sonra eski vali ve âmilleri değiştirerek Irak bölgesinin

⁸⁷ Mübârekpûrî, Beylemân'ın aslının Bheylemân olduğunu ve bunun Sind, Gucerât, Kâthiyavâr ve Mârvâr sınırlarını birleştiren bir bölge olduğunu belirtmektedir. Bkz. Mübârekpûrî, *Ricâl*, 58.

⁸⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 423.

⁸⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/62.

⁹⁰ Kûfi, *Fethü's-Sind*, 231-233.

⁹¹ Kûfi, *Fethü's-Sind*, 236-238.

⁹² Yâ'kübî, *Târîh*, 295-296; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîbü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, 2. Baskı (Beirut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 6/506-522; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l- Ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 7/18-19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/62-63; Mevlüt Koyuncu, "Velîd I", *Türkîye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/30-31.

harâç âmillîğine Sâlih b. Abdurrahman'ı atamış ve Sind bölgesinde de Muhammed b. Kâsım'ı azlederek yerine Yezîd b. Ebû Kebşe es-Seksekî'yi vali olarak tayin etmiştir. Yeni vali Ebû Kebşe, Sind bölgesine ulaşınca Muhammed b. Kâsım'ı zincire vurarak Irak'a göndermiştir. Muhammed b. Kâsım, Irak haraç âmili olan Sâlih b. Abdurrahman tarafından Vâsit bölgesinde h. 96/m. 715 yılında hapsedilmiş⁹³ ve işkenceyle öldürülmüştür.⁹⁴

Bazı çağdaş Sind tarihçileri,⁹⁵ Muhammed b. Kâsım'ın ölümünden Halife Süleyman'ı sorumlu tutsalar da kanaatimizce bu objektif bir yaklaşım olamaz. Zira Halife Süleyman'ın, Muhammed b. Kâsım'a karşı kişisel bir düşmanlığı olmadığı gibi onun öldürülmesini gerektirecek herhangi bir sebep de yoktur. Malumdur ki Halife Süleyman'ın Sâlih b. Abdurrahman'dan Haccâc'ın akrabaları olan Ebû Akîloğullarını tutuklatıp hesaba çekmesini emretmesi onları öldürmesi gerektiği anlamına gelmiyordu.⁹⁶ Ancak şu da var ki Irak genel valisi Haccâc'ın da Hâricîlere karşı sert bir politika izlediği herkes tarafından bilinmektedir. Sâlih b. Abdurrahman'ın kardeşi Âdem'in de Hâricîlerden olduğu ve Haccâc'ın onu öldürttüğü rivayet edilir. Ebû Akîloğullarının hesaba çekilmesi gerekçesi ile fırsat Sâlih'in eline geçince kardeşinin intikamı ile Muhammed b. Kâsım'a işkence yaparak öldürmüştü.⁹⁷ Hatta Muhammed b. Kâsım'ın hapse düştüğü zaman yapmış olduğu başarılı fetihler ile birlikte Mervânoğullarına sadakat ve bağlılığına rağmen başına gelen olaylardan söz eden sitemli bir şiir yazdığı ve bu şiirden etkilenen Halife Süleyman'ın Muhammed b. Kâsım'ı serbest bıraktığı ancak onun Muâviye b. Yezîd b. Mühelleb veya Sâlih b. Abdurrahman tarafından öldürüldüğü zikredilmektedir.⁹⁸ Muhammed b. Kâsım'ın hapisanede iken sitemli bir şekilde durumunu dile getirdiği şiirde de ifadesini bulduğu üzere "Onlar, şiddetli savaşların ve hudutların güvenilir gencini kaybettiler."⁹⁹ Sind halkının Muhammed b. Kâsım için çok üzüлüp gözyaşı döktüğü hatta Kerec bölgesinde insanların Muhammed'in resmini yaptıkları, şairlerin onun için şiir yazdıkları rivayet edilir.¹⁰⁰

3. MUHAMMED B. KÂSİM'İN VALİLİĞİ DÖNEMİNDE SİND BÖLGESİNDE İSLÂMLAŞMA

Muhammed b. Kâsım, Sind bölgesini sadece siyasi olarak kontrol altına almakla kalmamış; çalışmamızda Deybül ve Brahmanâbâd örneklerinde görüldüğü üzere aynı zamanda fethedilen bölgelere Arap unsurlarını da yerleştirerek bölgenin İslâmlaşmasına katkı sağlamıştır. Sind fâtihi Muhammed b. Kâsım'ın, fethedilen Deybül, Nîrûn, Arûr ve Mûltan

⁹³ Ya'kûbî, *Târîh*, 229.

⁹⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/62-63.

⁹⁵ Bkz. Seyyid Süleyman Nedvî, *Târîh-i Sind*, 1.baskı (Karachi: Dâru'l-İşâ'at, 1995), 121; Ebû Zafer Nedvî, *Târîh-i Sind*, 118.

⁹⁶ İbnü'l-Hayyât, *et-Târîh*, 318.

⁹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/62.

⁹⁸ Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmrân b. Mûsâ el-Merzûbânî, *Mu'cemü's-Şu'arâ*, tashih: Fritz Krenkow, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982), 412-413.

⁹⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 424.

¹⁰⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 424.

şehirlerinde câmiler inşa ettirip buralara görevli imamlar tayin etmesi de bölgenin İslâmlaşması adına bir önemli bir çabadır.

Muhammed b. Kâsım'ın, fethettiği Sind topraklarında insanları İslâm'a davet ettiğine dair örnekler de vardır. Nitekim daha önce zikrettiğimiz gibi Deybül'ün fethinden sonra Müslümanların esir edildiği hapishanenin görevlisi Kîleh b. Mehtrâic, Müslüman esirlerin onun lehinde yapmış olduğu şahitlikten sonra Muhammed b. Kâsım tarafından affedilerek İslâm'a davet edilmiş ve Müslüman olunca Deybül'ün sosyal yardımlaşma ve mâlî işlerine âmil olarak görevlendirilmiştir.¹⁰¹ Bir diğer örnek de Muhammed b. Kâsım'ın Mîhrân nehrini geçme konusunda Kral Dâhir'e Şamlı bir komutan ile beraber göndermiş olduğu Mevlâyî İslâm Deybülî adında Sindli bir tercümandır. Arapçayı iyi bilen bu tercüman da Muhammed b. Kâsım'ın vesilesi ile İslâm'ı kabul etmiş ve hatta Kral Dâhir'in karşısında eğilmemesi sonucunda Dâhir ile arasında geçen diyalog, kaynaklara yansımıştır.¹⁰²

Muhammed b. Kâsım, dînî inanç olarak Budist ve Brahman olan Sind bölgesinin yerli halkını Ehl-i Kitap'tan sayarak tapınaklarına dokunmamış¹⁰³ ve fethedilen topraklarda halka inançları konusunda özgürlük tanımıştır.¹⁰⁴ Brahmanâbâd'ın fethinden sonra tapınaklarına dokunulmaması ve dinlerinin gereklerini yerine getirebilmeleri konusunda Muhammed b. Kâsım'dan söz isteyen yerli halk da devlete ödemeleri gereken vergiyi vermek dışında serbest bırakılmışlar; ayrıca onlara dinî bayramları ve çeşitli törenleri için yardım toplama gibi faaliyetlerde de izin verilmiştir.¹⁰⁵

Muhammed b. Kâsım'ın yerel adet ve gelenekler konusunda hoşgörülü yaklaşımı¹⁰⁶ ve fethedilen şehirlere yeni görevlendirilen kişilere halka iyi davranmaları konusundaki uyarılarıyla beraber adaletli tutumu, onun Sind halkı tarafından kabul edilip benimsenmesini sağlamıştır. Nitekim daha önce de zikrettiğimiz üzere fetihler sırasında Zutlardan 4 bin kişinin kendi istekleri ile Emevî ordusuna katılmaları ve sonraki fetihlerde de Muhammed b. Kâsım ile birlikte hareket etmeleri Sind halkı tarafından Müslümanlara ve vali Muhammed b. Kâsım'a ne kadar güvenildiğinin işareti sayılabilir.

Brahman Krallığı'nın toplumda uygulamış olduğu kast sistemine karşılık, İslâm'ın temel prensiplerinden olan eşitlik ve adalet ilkesi ile tanışan halk İslâm'ı daha kolay benimsemiş olmalıdır. Nitekim Dâhir ile yapılan savaş esnasında bir grup Brahmanın emân isteyerek Müslüman olduğu ve Dâhir'e karşı Müslümanlara yardım ettiği şeklinde bir rivayet de vardır.¹⁰⁷ Yine ayrıca yönetimin elinde baskı gören Budist din adamları tarafından, Müslümanların Sind bölgesindeki fetihlerine olumlu yaklaşılmasının¹⁰⁸ önemli bir sebebi

¹⁰¹ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 107-108.

¹⁰² Kûfî, *Fethü's-Sind*, 135-136.

¹⁰³ Belâzürî, *Fütûh*, 423.

¹⁰⁴ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 199.

¹⁰⁵ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 214-216.

¹⁰⁶ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 211.

¹⁰⁷ Kûfî, *Fethü's-Sind*, 171-172; Tîrâzî, *Mevsûat*, 193-194.

¹⁰⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 423; Kûfî, *Fethü's-Sind*, 116-118.

Müslümanların, fethettikleri bölgelerdeki halka ve farklı din mensuplarına müsamahakâr davrandıklarının Budist din adamlarınca biliniyor olmasıdır.

Sonuç

Bilâdü's-Sind adı verilen bölgeye Müslümanların ilk fetih hareketleri Halife Ömer zamanında başlamış olup Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik döneminde Haccâc'ın valiliğiyle ivme kazanmıştır. M. VIII. yüzyılın başlarında önce, isyancı Allâfilerin sığınağı haline gelen Sind bölgesinde son Brahman kralı Dâhir b. Çeç tarafından isyancıların himaye edilmesi, ardından Yâkut Adası ülkesinden Haccâc'a gönderilen değerli hediyelerle yüklü bir gemiye Deybül'de korsanların saldırması sonucu Kral Dâhir'den zararın tazmini istendiğinde olumsuz cevap alınması Haccâc ile Dâhir'in arasının iyice açılmasına sebep olmuş ve böylelikle Haccâc tarafından bölgeye yönelik fetih hareketleri başlatılmıştır. Kûfe valisi Haccâc'ın, yeğeni Muhammed b. Kâsım'ı Sind valisi olarak ataması ile yaklaşık olarak dört yıl gibi kısa bir sürede arka arkaya fetihler yapılarak bölgede hüküm süren Brahman Krallığı'na son verilip Sind beldeleri birer birer ele geçirilmiştir. Fethedilen yerlerde Müslüman Arap unsurların iskânı sağlanmış, camiler inşa edilmiş, yerli halk inançları konusunda rahat bırakılarak Budist ve Brahmanlar Ehl-i Kitap sayılmış ve tapınaklarına dokunulmamıştır. Muhammed b. Kâsım'ın bölgedeki başarısında her gelişmeyi takip edip sevk ve idare eden amcası Haccâc b. Yûsuf'un da etkisi büyüktür. Henüz on yedi yaşında, zeki ve cesur bir komutan, yetenekli bir idareci olan Muhammed b. Kâsım'ın başarılı fetihleriyle bugünkü Belûcistan'dan Keşmîr yakınlarına kadar İndus vadisi İslâm hâkimiyetine girmiş ve Muhammed b. Kâsım, "sind fâtihî" unvanını hak etmiştir. Muhammed b. Kâsım fethedilen bölgelerde uyguladığı etkili politika ile de halk tarafından benimsenip kabul görmüştür. Ancak ne var ki önce Haccâc'ın vefatı ve ardından Halife Velîd'in ölümüyle yerine geçen yeni halife Süleyman b. Abdülmelik ile beraber siyasî nedenlerle beldelerde vali değişikliğine gidilmiş ve görevinden azledilerek Kûfe'nin Vâsıt bölgesinde hapsedilen Muhammed b. Kâsım orada işkence edilerek öldürülmüştür.

Kaynakça

Ansarı, A. S. Bazmee. "Deybül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/262. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Ansarı, A. S. Bazmee. "Haydarâbâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/31-32. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Bağdâdî, Safiyyüddin Abdulmü'min ibn Şemâil. *Merâsîdü'l-İttılâ' 'alâ Esmâi'l-Emkine'ti ve'l-Bükkâi'*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, h. 1412.

Bakkârî, Seyyid Muhammed Mâ'sûm. *Târîh-i Mâ'sûmî*. Haydarâbâd: Sindhi Adabi Borad, 2006.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Fütühü'l Büldân*. thk. Abülkâdir Muhammed Ali. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014.

Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Tabkâku mâ li'l-Hind Min Makûletin Makbûletin fi'l- Akl ev Merzûle*. 2. Baskı. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.

Bukhari, Mastoor Fatimah. *The Archaeological Site of Aror*. Sindh: University of Sindh, Institute of Sindhology, 1991.

Delice, Ali. "Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1998/2, 445-459.

Elliot, Henry Miers – Dowson, Jhon. *The History of India as Told by Its Own Historians*. London, 1867.

Gehani, Mohan. *History of Sind (a Brief introduction)*. Gujarat: Indian Institute of Sindhology, 2008.

Hasenî, Abdülhay b. Fahriddîn b. Abdilalî el-Hasenî et-Tâlibî. *Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmi' ve'n-Nevâzır*. 8 Cilt. Beyrut: Dâr'u İbn Hazm, 1999.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*. thk. Halîl Şehâde, 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî. *Sûretü'l-Arş*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1938.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1889.

İbn Kudâme, Ebü'l-Ferec el-Bağdâdî Kudâme b. Ca'fer. *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*. thk. Muhammed Hüseyin Zebidî. Bağdâd: Dâru'r-Reşid, 1981.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. 3. Baskı Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.

İbnü'l Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fî't-Târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.

İbnü'l-Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *et-Târîh*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1977.

İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf. *Nüzhetü'l-Müşâk fî'htirâki'l-Âfâk*. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989.

İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî. *Kitâbü'l Mesâlik ve'l- Memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.

Khan, Ahmed Nabi. *Development of Mosque Architecture in Pakistan*. İslâmâbâd: Lok Virsa Publication, 1991.

Khan, Fazal Ahmad. *Banbhore, a Preliminary Report on the Recent Archaeological Excavations at Banbhore..* 4. Baskı. Sindh: Department of Archaeology and Provincial Coordination, 1976.

Kâni', Mir Ali Şer. *Tuhfetü'l-Kirâm*. thk. Mahdum Amir Ahmed - Nabi Bahş Beloç. trc. Ahter Rizvi. 3. Baskı. Sindh: Sindhi Adabi Board, Jamshoro, 2006.

Koyuncu, Mevlüt. “Velîd P”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedi*. 43/30-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kûfî, Ali b. Hâmid b. Ebi Bekr. *Fethü's-Sind/Cecnâme*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.

Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Absenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-Târîb*. 6 Cilt. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, t.y.

Meçhul Müellif. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*. thk. Seyid Yusuf el-Hâdî. Kâhire: Ed-Dâru's-Sekâfiyye Lin'neşr, 1423.

Merzûbânî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmrân b. Mûsâ. *Mu'cemü's-Şu'arâ*. Tashih: Fritz Krenkow, 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982.

Mübârekpûrî, Kadı Athar. *Ricâlu's-Sindi ve'l-Hind*. Mumbai: el-Metbaa el-Hicaziyyeh, 1958.

Mübârekpûrî, Kadı Athar. *Hilâfet-i Umeviyyeh Aur Hindustân*. Delhi: Nedvetü'l- Musannifin, 1982.

Nedvî, Ebû Zafer. *Târîb-i Sind*. Hindistan: Dâru'l Musannifin, Şiblî Akademisi, 2012.

Nedvî, Seyyid Süleyman. *Târîb-i Sind*. 1.baskı. Karachi: Dâru'l-İşâ'et, 1995.

Pathan, Mumtaz Husain. *Arab Kingdom of Al-Mansurab in Sind*. Sindh: Institute of Sindhology, 1974.

Pathan, Mumtaz Husain. *History of Sind: Sind Arab Period*. 2. Baskı. Pakistan: Sindhi Adabi Board, 1978.

Rahman, Zabihur. *Sind Bölgesinin Fethi ve İslamlaşması (b.15-416/ m.636-1026)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Siddiqui, İqtidar Husain. “Muhammed b. Kâsım es-Sekâfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Sulâbî, Muhammed Ali. *ed-Devletü'l-Umeviyyetü Avâmilü'l-İzdihbâr ve Tedâiyâtü'l-İnbiyâr*. 2. Baskı. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifeti li't-tibâeti ve'n-neşri ve't-tevzi', 2008.

Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîbü'l-Ümem ve'l-Mülûk*. 2. Baskı. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967.

Tîrâzî, Abdullah Mübeşşir. *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâretü'l-İslâmiyye li-Bilâd's-Sind ve'l-Bencâb (Bakistani'l-haliyye) fi Abdi'l-Arab*. 2 Cilt. Cidde: Âlemü'l-Ma'rife, 1983.

Uslu, Recep. “Sind'de İslâm Fetihleri (b.15-240/ m. 636-854)”. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.

Üremiş, Ali. “Ali b. Hâmid b. Ebî Bekr el-Kûfî, Fathnamah-i Sind (Chachnâmah), nşr. N.A. Baloch, İslâmabad 1983, 284 s. ; Ali Kûfî, Fethu's-Sind (Cac-nâme), nşr. S. Zekkâr, Beyrut 1992, 366 s.”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 42 (2005) Işın Demirkent Hatıra Sayısı, 305–312.

Üremiş, Ali. “Sind'de İslâm Fetihleri I”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2017), 477–488.

Üremiş, Ali. “Sind'de İslâm Fetihleri II”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2019), 387–404.

Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002.

Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîbü'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî. *Mu'cemü'l-Büldân*. 2. Baskı. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Yazıcı, Tahsin. "Çeçnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/248. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Zirikî, Hayreddin. *el-A'lâm, Kâmûsu Terâcimi li-Eşberi'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arabi'l-Müsta'ribin ve'l-Müsteşrikîn*. 15. Baskı. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, t.y.